

ԷԶՄԻԱՄՆԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅՈՒՆ ԴԵՐԸ

(1441-1941)

Գիրք մեծագույն զանգված մարդուն :

Քարոյալ

Մայր Աթոռոյ փոխադրութեան 500 ամեայ շրջանը կը զուգադիպի ոչ միայն մեր ամբողջական գերութեան, այլ նաեւ մեր ժողովրդի նուազման, փառադրութեան շրջանին, Հայ ժողովուրդը Արշակունեաց անկուսման մինչեւ Բագրատունեաց փառքը և անկէ յետոյ մինչեւ Ռուբինեանց վախճանը, թէ կիլիկիոյ և թէ մայր հողին վերայ թէպէտ ենթակայ Ֆիլիք մաշունեան, բայց չէր դադարած երբեք հողի և մտքի կեանք ունենալէ: Ամէն անգամ երբ վերադառնաւ է մեր քաղաքական անկողնէն արշաւանքներու և աւերներու հետեւանքով, հալը իր խորտակուած սուրբ գրիչի վերածած, քաշուեր է խորը իր վանքերուն, հսկելու իր հողի և մտքի ժառանգութեան և դարբնելու իր հոգեւոր զէնքը, իր գրականութիւնը:

Սակայն ժ.Ի. և ժ.Բ. դարերու արշաւանքները ժամանակ չէին տուեր որ մեր ժողովուրդը ինքզինքը նորոգէր: Զգալիութեան պակասած էր իր թիւը, իր հողին վերայ հաստատուելու էին օտար և թուրք ցեղեր, ու զինք բաժնէր էին մեծ ու պղտիկ կը տորներու, թշնամի ընդարձակ ծովի մը մէջ: Յետոյ հայը վերջնականօրէն կը կորսնցնէր իր ինչ ազգային կազմակերպութիւնը, հայ ազնուականութիւնը, որ դարերով երկրին միակ և տեւական ռազմական ուժը ներկայացուց: Սպառազէն այդ ազնուականութեան շնորհիւ Հայաստան շարունակեց մնալ կիսանկախ, և մեր քաղաքական երազը միշտ վառ պահեց ինքզինքը անոնց օրով: Մեր ցեղային նկարագրի ազնուական տուրքերը իրենց մեծ գլծերուն վրայ, խողովակուած ու աւազանուած են մեծ չափով այդ ազնուական տեղմերու մէջ և անոնց միջոցաւ: Եւ թէ վերջապէս մէկ Թագէն գէպի միւս թագերը երկարող ժամանակամիջոցը, եղած է զարգացման ընթացք մը, հակառակ արտաքին

արհաւիրակից միջամտութիւններուն և ստեղծուած դժգոհակ պայմաններուն:

Հոգեւարքի մէջ էր նաեւ իր անկողնուտի գանձը, Սահակ-Մեսրոպեան ժառանգութիւնը: Ճիշտ է թէ երբեք երբեք կը շարունակէին սովորեցնել մենաւոր ճշմարտեան վանքերում, ուր սարսափաւոր վանականը տակաւին կը շարունակէր գրիչը շարժել, սակայն եղածը հազիւ թէ գրականութիւն էր: Վանքերը զարգացումի աշխատեցին մեր մէջ իրենց դառն աշխատութիւնները, փոշու և տատաղ բուսցնող երկրի մը սարերէն հազիւ գտնելով իրենց մեղրիկի պատրաստութեան ծաղիկը: Եւ երբ ոչինչ կը մնար, ինչպէս ըսինք, քաղաքական գործունէութեան մը անհուն զոհողութիւններէն, երբ ամէն զէնք կը փշրուէր հայ ձեռքերուն մէջ, կը մնար սակայն վանականի մատնեւորուած տակ գոյգոյշող գրիչը՝ որ պիտի երաշխաւորէր մատմարանագրային կեանքի մը պահպանումը:

Երկրորդ պիտի ըլլար մի առ մի թուել՝ թէ ինչ տեւական արդիւնքներ տուած են ազգին անոր ներքին կենսականութեան նուիրուած այդ համեստ ուժերը, և թէ ինչ տեսակ անդրանկութեամբ մը օժտած են զմեզ անօտարանալի ժառանգութեան մը համար, որ մինչ և այսօր մեր միակ գանձն է անցեալի նաւարկութիւններէն մնացած:

Եթէ մեր պատմութեան մեծ իրողութիւններէն մին է թէ վանքերը մեծ գեր են կատարել, ատիկա անշուշտ ակնարկութիւնը չէ այն հաստատութիւններուն, որոնց մէջ ապրելէ անկի շնչած են կարգ մը վանականներ ևս մը ճշմարտեան, չուանեալով որեւէ գերիվերոյ նպատակ ծառայելու ազգին կամ հայ հանրութեան պէտքերուն, այլ անոնց՝ որոնք իրեն լուսաւորութեան վառարաններ կանգնած՝ կրցած են նշուել հայութեան համատարած մարմին՝ զանազան մասերուն վրայ, փոքր ի շատ փարաքանիվ գործախոտ ժամանակներուն մէջ բունութեան և աւերներու՝ արիւնի ու հալածանքներու երեսէն թանձրացող խաւարը:

Այս շրջանին սակայն սարսափով կարելի էր ըսել թէ հալը, զրկուելով իր ազգային առանձնայատուկ գոյութեան երկու խոշոր նեցուկներէն, աշխուականութիւնէն,

որ այլ եւս անդառնալի իրողութիւն էր, և հայ գրականութիւնէն, որ մինչեւ այն ատեն չնախատեսուած վտանգին էր ենթարկուած, կրնար մեռնիլ:

Բազրատունեաց անկումէն վերջ, հայ հեղ աշխատասիրութիւնը, շինարար ոգին և արթուն միտքը շարունակեց փայլիլ զանազան կեդրոններում, նման մշտաժառնգներու, և յաւէտ կենսունակութեան ապացոյցներ տալ քաղաքակրթական եւ մշակութային նորանոր ճիւղերով և ստեղծագործութիւններով: Գլածօր, Տաքել, Ուրոն և Հաղարծիք, և անոնցմէ առաջ Սանահին և Հաղբաօ, միայն հոգեւոր կեդրոն-

ժանին զէմ: Գլածօրի և Տաքելի դպրոցականներու գիտական, կրօնական և ազգային ոգին թանկագին ժառանգութիւն մըն է աւանդուած սերունդէ սերունդ, որոնց սկզբունքն էր ըմբռնել քակեցեաց զգանգ հայրենիք ուղղուած տկարամիտ օտարամոլներուն, և կտրմ ահաւանիմք մեք ընդ հարսն ի զժողս իջանել և ոչ ընդ հոռոմոց յերկինս ելանել: Եւ:

1441ին սակայն համատարած և իրական վտանգի մը առջեւ խրած կը մնայինք ազգովին: Արեւելքէն և հարաւէն եկած օտարապիները ոչ միայն խորտակած էին մեր ողնահարը, մեր քաղաքական գոյութիւնը,

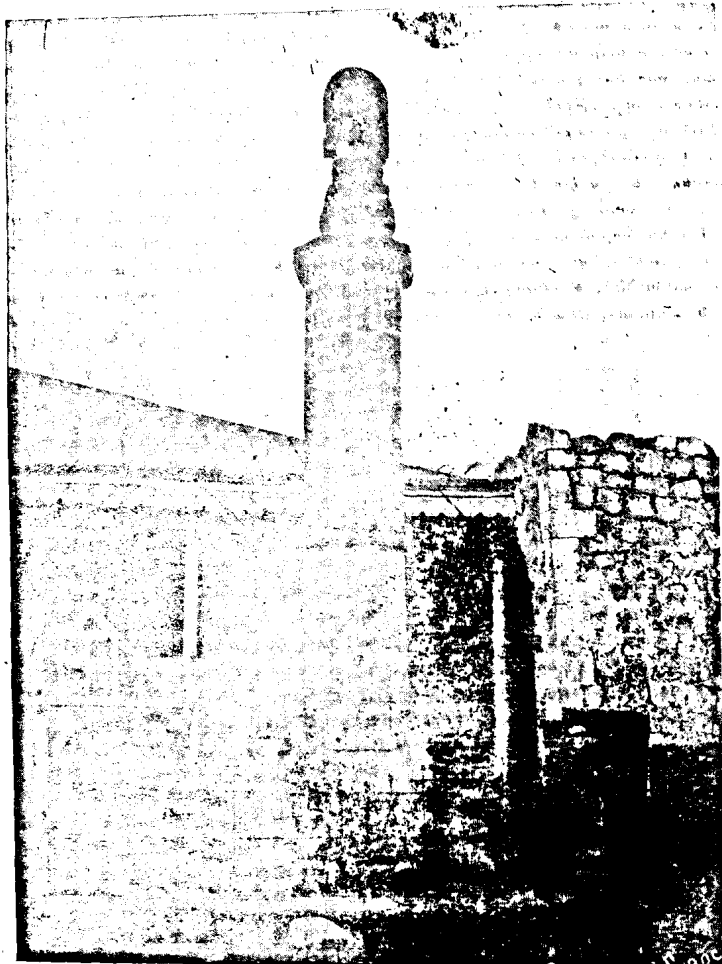

Տաքելի վանքը

ներ չէին, որոնք կը ջանային լուսաւորել՝ ողբերգի և ապրեցնել մութի, մօրմօքի ու մահացումի մատնուած հաւաքական գոյութիւն մը. այլ անոնք առնաբար ճակատ պիտի յարդարէին կիլիկիոյ Աթոռի թուլամօրթ քաղաքականութեան հանդէպ, պայքարելով մէկ կողմէն անոնց գիշողութիւն միտ միտումներուն գէմ, որոնք սկսած էին գերադասել ժմաւաքազգեստ լինել օտարներու նման՝ քան սխալազնազգեստ իրենց նախնիքներու օրինակով, և միւս կողմէն օտար գաւառութիւններու յաւակնալից պահանջներու և ունիթարներու խու-

այլ նաեւ փշրած մեր հոգիի ու մտքի զէնքը, մեր գրականութիւնը: Գլածօր, Տաքել, Սանահին, Հաղբաօ, Հաղարծիք փառաւոր յիշատակներ էին այլևս: Ճգնաժամը ամբողջական էր ժՅ. գարու վերջերը:

Սակայն այս ահաւոր տաղանայէն, մեր ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան բռնադըր պիտի սկսէր գործել, թէ երկրի մեկուսացած ու խաւար շրջաններուն և թէ իր արիւնքտ հողէն հեռու գաղթած երկիրներու բախտաւոր երկինքներուն տակ, ուր հայ ժողովուրդի համար քաջատիկ պայմաններ պիտի ստեղծուէին:

Տաթևի վանքի սիւնը

Էջմիածին իրր հովանաւոր և ազգակայս վերածնութեան, պիտի սկսէր իր գերին: Մի ոմն Սարգիս հիմը պիտի դնէր Մեծ Անապատին, որ յետոյ պիտի խնամէր վանական նոր վերարթնութիւններու և կարգերու բանակը գրի և մտքի աշխատանքներու: Մեծ անապատի վարդապետներէն մին, Մովսէս Գ. Տաթևացին, պիտի նուիր-

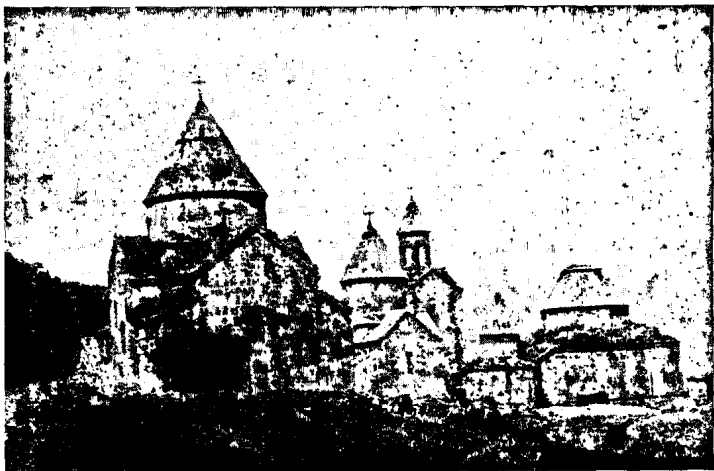
ուէր հայ գրի փառաւորման և բարեկարգութեան գործին: Դառնալով Էջմիածնի կաթողիկոս (1629-1632) անրկա տնտեսապէս ու բարոյապէս վերաշինութեան ձեռնարկեց Էջմիածնի Աթոռը, որ անկէ առաջ արդէն լաջիօրէն վայելած էր իր բարիքը: Իր յաջորդը Փիլիպպոս Աղբակեցին (1633-1655) իր նախորդին սկզբնաւորած բարե-

կարգական ձեռնարկները յառաջ տարաւ և Փիլիպպոսի աշակերտներէն էր և Ժէ. դարու մեր գրականութեան մեծագոյն պարծանքներէն մին — Առաքել Դաւրիթեցին, որ յայտնի է իր գրած «Պատմագրութեամբ»:

Կրթական ու վերանորոգչական այս համեստ դպրոցը Արեւելեան Հայաստանի մէջ իր հեղինակութիւնն ու կշիռը ունեցաւ, իսկ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ տակաւ նշանակութիւն առնել պիտի սկսէր Ամրասուրի վանքը, Բաղէշի մէջ, որ պիտի գար լրացնելու Սիւնեաց դպրոցի պակասները: Իսկ երբ Շահ-Ապպասի միջոցաւ կազմուեցաւ Նոր-Ջուղայի գաղութը և

Նախնական միջոցներով գործող անշուշտ, և հրատարակեց «Հարանց Վարք» անունով գիրքը: Յետոյ իր աշակերտներէն մին, Յովհաննէս վարդապետը, զրկեց Ներսիս, տպագրական արուեստին տիրանալու համար: Յովհաննէս վարդապետ Ներսիսէն վերագործաւ աւելի լաւ տպարանական կազմուածներով, և իրենց կարելի եղաւ տպել «Ժամագիրք»ը և «Պարզատմարճ»:

Նոյն թուականին, 1640, Փիլիպպոս կաթողիկոսը էջմիածնի մէջ պիտի բանար մեծ դպրոց մը, իսկ իր յաջորդը Յակոբ Զուղայեցին, Նոյնպէս շինարար ու բարեկարգիչ, Ներսիս պիտի զրկէր Փիլիպպոսի

Սուրբ Նխի վանքը եւ եկեղեցիները

հոն այդ կենսունակ գաղութին մէջ հիմը դրուեցաւ Ամենափրկչի վանքին, շուտով հոն մուտք գործեց Սիւնեաց դպրոցի աւանդութիւնը և պատրաստեց շարք մը շատ կարեւոր գործիչներ: Ժէ. դարու հայութեան կրթական գործին ու վերածնութեան մէջ իր լայն բաժինը ունի Զուղայի դպրոցը:

Ամենափրկչի վանքը հարուստ էր նաեւ գրքերով, որ այդ շրջանի Հայաստանի ամենահարուստ գրադարանը կարելի էր նուկատել: Խաչատուր վարդապետ 1640ին բացաւ դպրոց և տպարան, թէեւ շատ

քնրուողար Մատթէոս Դպիր Մարեցուն, որ նախ գնաց Վենետիկ ի խնդիր տպարանի Սակայն Հռոմի Եկեղեցին իր արքաներէն իրիջցաւ հալածեց զինքը, ինչպէս սովոր էր հալածել բոլոր լոյսի և գիտութեան արգոնաւորները, մանաւանդ զանոնք՝ որոնք «հերձուածող» կը նկատէր: Եւ հայերը պրոպագանտայի առանձինն ուշագրութեան արժանացած հերձուածողներ էին: Մարեցուն յետոյ գնաց Հոլանտայի Ամսդերտամ քաղաքը, «որ տպագրական արուեստը աւելի ծաղկած էր: Մարեցուն 1660ին միայն կրցաւ հոս տպել Ներսէս

Ծնորհայրի «Յիսուս Որդին», իր մահէն վերջ տպարանը մնաց իշխաններ, շնորհիւ Զուգայեցի վաճառական Ղլիկնեց Աւետիսի մեկենասութեան, որ յետոյ շարունակեց գործը տպելով համառոտ ժամագիրք և Սազմոս մը, և աւելի քան 3000 օրինակ բեռնուցած հոլանտական նաւերուն՝ զրկեց արեւելք։

Բակոր կաթողիկոս այս արդիւնքէն խանդավառ եւրոպա զրկեց Ոսկան վարդապետը, որ հանդիպեցաւ նախ Լեհաստան, յետոյ Հռոմ, մեկնեալ հայեր գտնելու հարկէն Աստուածաշունչ մը հրատարակելու

ըններէ ի վեր արդէն մասնաքով կը դիտէր Ոսկանի գործունէութիւնը, գործեց իր աւերը և խարանեց տպարանը։ Իր գործը թէեւ կտոր կտոր, սակայն Ոսկանով պատրաստուած էր հայ տպագրիչներու սերունդ մը և իր գործին բեկորները կորիզներ պիտի կազմէին Մարտիրոս, Ամսդերտամի, Վենետիկի և Կ. Պոլսոյ ապագայ տպարաններուն և առաւել կամ նուազ յաջողութիւններով պիտի շարունակուէր գործը, Ոսկան առաջին հայ մարդն է որ տըպարանի կանոնաւոր և յարասեւ գրութիւն

Հաղարծնի վանքը

համար։ Նորէն երեք Զուգայեցի վաճառականներ մեկնեալ կը հանդիսանան այս բազմաբարիք և սուրբ գործին, և Ոսկան վարդապետը համեմատական ճշտումներով երկու տարուան ընթացքին կը յաջողի տըպել հայերէն Աստուածաշունչը։ Ոսկան չորս տարի մնալ Ամսդերտամում և մինչև 1670 տպագրեց 17 գիրք, անոնց կարգին էին ն. Ծնորհայրի «Հոգեւոր երգերը», քերականութիւն մը, աշխարհագրութիւն մը և ամէնէն գլխաւորը Առաքել վարդապետ Դաւրիթեցիի «Պատմագրութիւն»ը։ Ոսկան յետոյ իր տպարանը փոխադրեց Մարտիլ, սակայն կաթողիկէ կղերը որ տա-

ստեղծեց և զոհուեցաւ այդ նուիրական գործի ճամբուն վրայ։

Ինչպէս կը հետեւի, հակառակ նիւթական և ժամանակի ճնշող և անթոյլատու պայմաններուն, Հայ եկեղեցին, իշխաններ, առաջինը եղաւ որ ուզեց օգտուիլ վերածնութեան այս բախտորոշ հանգամանքներէն։ Ոչ քաղաքական փոփոխութիւններ և ոչ ալ հալածանքներ և արգելքներ չը կրցին զինք ետ կեցնել իրազործելու իր մեծ առաքելութիւնը, որ շարունակեց ձեռք բերկցնել ամէն կողմ՝ ուրկէ զարգացման լոյսի և փրկութեան ամենափոքր նշոյլ մը կրնար գտլ։

Հաղբասի զանգակատունը

Ազգային այս աղէտին դիմաց, հաւատարիմ իր գերին և պատմութեան, Հայոց եկեղեցին պիտի ջանաւր յաւիտենական իր ջանքը և նիւթէր մեր փրկութեան անկործանելի զէնքը: Դիւրին չէ այս առդերուն մէջ ճշգիւր պատկերը այդ օրերուն, որ մեր պատմութեան ամենաճակատագրական շրջաններէն մին պիտի կազմէր: Արեան հեղեղը որ ողողած էր մեր երկիրն փարեւոգոյն կեդրոնները, ամէն ուր որ հայ

կեանքի աշխոյժը, և ապագայի մը յոյսը զերենք զգալի ըրեր էին: չէր կրցած մահը հայ միտքին ջահը, խաւարիմ մէջ կայծեր կային, իբրեւ ռպտաման խորհրդանիշ: Ճարիներէ ի վեր սկսեամ վերագարթնումի գործը կը շարունակուէր նոյնիսկ արիւնի տակ: Ներքին խորհումներ, տնտեսայալ թրաշնեւ, և դարերու աւերը սրբազրիւ ճիգեր՝ կը կազմէին ոգին այդ երկունքիս: Հայոց եկեղեցին ինչպէս ըսինք պիտի հա-

ւաքէր, պիտի սփոփէր, պիտի յուսադրէր և ժողովուրդի ու գրի ծառայութեան յօժար հոյլ մը անձնազոհներ ի սպաս պիտի դնէր մեր եկեղեցւոյ դարաւոր այդ դերի իրազորման, պատրաստելու իր փրկութեան տապանը յարուցուած ու գալիք մրրիկներուն դէմ:

Յիսուսի շատ քիչ ազգ կայ որ իր գոյութեան համար այնքան յամառ և երկարատե՞ կուի մղած ըլլալ՝ որքան հայ ազգը, որուն կենանքը դիւցադնական մարտիրոսագործութիւն մըն է եղած, վասնզի ով որ կ'ուզէ ապրիլ, պարտաւոր է կուրիլ, և ապրիլ ուզող հայ ազգը, գիտակից այս ընդհանուր օրէնքին՝ կուռած է դարերով, սերունդէ սերունդ, ի խնդիր իր հացին, իր արեւին, իր հողիին ու մտքին: Եւ այդ պայքարը եթէ իր արտաքին ճակատին վրայ չէ պոսակուած միշտ յաշուութեան, իր ներքին ճակատին վրայ եղած է աւելի խոր, սրտառուչ և փառաշարդած մեր զարերը արուեստով, հոգիով ու գեղեցկութեամբ:

Եթէ այս վիճակի վրայ աւելցնենք կաթոլիկ, և մասամբ միայն այս շրջանի համար, յոյն կղերի անասելի և ոճրապարտ զեղծումները՝ մեր գլխաւոր երեք Աթոռում, Էջմիածնի, Կ. Պոլսի և Երուսաղէմի շուրջ, այն ատեն կ'ունենանք այն պատկերը՝ որու դէմ կեցած հայը իր ձեռքերով, ականներով և հոգիով կը ջանար մաքառիլ ի խնդիր իր նուիրականութիւններուն և կարելի փրկութեան:

Միայն Մէքքէի երկրպագուները չէին մեր զուլում ստեղծողները, Հռոմի երկրպագուներ, ձիւղւորները զլխաւորաբար, պիտի քանդէին ինչ որ կ'ուսարուէր թացքին իբրև մտքի և սրտի արդիւնք սկսած էր էլմիածնի և Նոր Զուգայի կրթարաններում, Իբրեւ փոքր ի շատէ մը խիթարական պարագայ այս համատարած ողբերգութեանց քովն ի վեր, կարելի է հոս յիշել ԺԶ-ԺԷ. դարուն երկու պատմագիրներու գործեր, Զաքարիա Սուրկաւագի «Պատմագրութիւնը» և Մինաս Համդեցիի «Ազգագրութիւն» Հայոց երկասիրութեանը, որոնք կուգային աւելնալու Դաւիթ ժեցիի գործին վրայ, առանց ունենալու անշուշտ այս վերջնոյն տարողութիւնը, կազմելով եթէ ոչ ծանրագին, գէթ հնչիւն լուսաները մեր մտքի վաստակին:

Անարդար է կարծել թէ Հայ Եկեղեցին և էլմիածնի վերալիշեալ շրջաններուն չեն կատարած դրական դեր մը: Եթէ արտաքին բռնութեան և ներքին դաւերու այդ օրերուն կարելի չեղաւ լաստակերտուած մտքի և սրտի գործը տակաւ աճեցուն համեմատութիւններով զարգացնել, գէթ կարելի եղաւ Հայ Եկեղեցիին պահել մեր նախնիքներու ժառանգութիւնը, իր լոյս ստատքը և գիրն ու գրականութիւնը, որ մեր Նախնեաց շիջերուն կուռ հիւսուածոյն էր ոստայնուած, անոնց արևելի շաղախովն էր կարծրացած: Այն օրերուն բուն այդ շէնքն անգամ վտանգուած էր. ճակատէն փնտռուած՝ կորուսեր էր իր մեծ վայելչութիւնը, տանիքէն խարխլած գոգացեր էր իր գմբէթադ ամբարձրութիւնը և հիմէն սասանած՝ վրիպեր էր իր կայքի բարձրութենէն:

Ձեռք ուզեր հարցնել թէ երբէն ի վեր հայ եկեղեցականներ դադրած են իրենց հայրերուն ազնուականութեան պատիւ բերելէ: Անշուշտ մակարոյժներ և իրենց կուռն ու զիրքը չարաշար գործածողներ եղած են, բայց Հայ Եկեղեցիէն չէ պակսած բնաւ «բարի մասը», ընտիրներու փաղանքը, որոնք միշտ վեր բռներ են մեր կրօնի, մեր բարոյականին և մեր մտքին ու հոգիին դրօշը:

Իրապէս տիտանեան կամքով և ոգիով գրահուած մարդեր պէտք է եղած ըլլան անոնք, նոյն ատեն մարդկային գործունէութեան ամէն կալուածներուն տաղանդաւորները: Քաղաքագէտ, զինուորական, որքան խորապէս կ'օրհաւոր, աշխարհին մէջ բարիքի գործը գործող որքան աշխարհէն հեռու ճգնութեան մէջ Աստուծոյ՝ ներշնչուող: Ո՛րք է գաղտնիքը այն դարերուն՝ որ մեր ստեղծումի շրջաններն են եղած, և այն դարերուն՝ երբ զանոնք վըտանգէն ու նաւաբեկումներէ խլելու և անոնց վրայ գուրգուրալու հիացքն է կազմած: Այնք է զգալ իրապէս ինքնաճանաչման և ինքնակոչման այն անդիմադրելի գերաճումն և անոր արժէքի գիտակցութիւնը որ Հայ Եկեղեցիին և Հայ հոգիին է եղած:

Մեր գրականութիւնը, որ կրօնական եղաւ ոչ միայն իր ծագմանը մէջ, այլ նաև՝ յենդհանուրն՝ իր երկար շարունակութեա-

նը միջոցին, իբրեւ տեսակ մը զխոսք ընդ Աստուծոյ, մեր ազգային և ընկերային կեանքը, որ, քրիստոնէական, գիտակցութեամբ լուսաւորուած, արդարութեան և ազատութեան հետապնդութիւնը եղաւ շաւրունակ դարաւոր տաժանքներու մէջէն, մեր ցեղապիւն և եկեղեցական ինքնութիւնը, որուն զգացման մշտնութիւնը գլխաւոր գործիչը եկեղեցին մնաց միշտ, այս ամէնը — գրականութիւն, ազգային կեանք և եկեղեցի — որոնք մեր սիրտը աւելի սեւեւեցին դէպի մեր հոգւոյն մէջ բացուած կրօնական խտելի, հայ կղերին կը պարտինք գլխաւորաբար:

ԺԸ. դարուն աւելի նոր թափով ու կազմակերպչական նախատանքներով առաջ տարուեցաւ մշակութային գործը: ԺԷ. դարէն յետոյ տակաւ գրականութիւնը դուրս պիտի գար եկեղեցական խոցերէն և պիտի նախարարանար:

Հոսմէական կաթոլիկ հաստատութիւնները, Հռոմի պրոպագանդայի միջոցները և Գաղիոյ պաշտպանութիւնը նպատեցին կաթոլիկութեան հայոց մէջ տարածուելուն, սակայն այս շփոթները միւս կողմէն իրենց ինսասակար արդիւններուն հետ զուգահեռ, պիտի նպաստէին նաեւ մտաւորական որոշ արթնութիւններու, թէն առանց այս շփոթներուն ա՛յ՛ տամաշակը տակաւ պիտի կատարէր իր բարբարոս գերը: Ատոր մէկ յատկանշական փաստը դիտելի է Վարդան Բաղիշեցի վարդապետի ձեռնարկին մէջ, որ Ամրտօյուի վանքին մէջ գիտցաւ ստեղծել կրթութիւն և մշակոյթ՝ և զայն տարածել մինչեւ եմբքին գաւառները: Իր, աշակերտներէն, Յովհ. Կոլոտ և Յակոբ Նալեան Կ. Պոլսոյ պատարարները և Գրիգոր Շղթայակիր Նրուսապէմի պարբերաբը, նշանաւոր եղան իրենց արդիւններով, առանց ազգային եկեղեցոյ անհատաբար գտնուելուն: Այս երախտաւոր անձերու շնորհիւ ԺԸ. դարուն զարգացման զգալի արգասիքներ և եկեղեցական քարեկարգութեան լուրջ ձեռնարկներ սկսան յառաջ գալ ազգային եւ եկեղեցական կեանքին մէջ:

Եւ իմիսծին մէջ Յղիապար Անթաքացիի կաթողիկոսութենէն վերջ (1691 — 1763), մինչև Սիմէոն Նրեանցիին յիշատակութեան արժանի մշակութային ձեռնարկներ չեղան:

Սիմէոն (1753—1780) այս դարու ամէնէն նշանաւոր գէմքն է: Շնորհիւ իր անդու և արգասաւոր ջանքերուն, իմիսծին ստացութիւնները օրինաւոր արձանագրութիւններով կարգաւորուեցան, Մայր Աթոռոյ սեփական իրաւունքները պաշտպանուեցան, Ժառանգաւորաց վարժարանը բարեւարգուեցաւ, ապարան մը բացուեցաւ և թղթաշինութեան գործարան մը հիմնուեցաւ:

Ղուկաս Կարեցիի կաթողիկոսը (1780—1799), որ Սիմէոնի յաջորդեց, ջանադիր եղաւ իր նախորդին ձեռնարկները լրացնելու և զանոնք առաջ տանելու: Վեց եւ պիտկոպոսներէ բաղկացած միայուն ժողով մը կազմեց Մայր Աթոռոյ մէջ, իր կաթողիկոսի խորհրդակից, եկեղեցական գործերու միօրինակ և կանոնական ընթացք տալու նպատակով: Զարգարեց նոյնպէս Մայր Տաճարի ներքին մասերը գեղեցիկ քանդակներով:

ԺԹ. դարու առաջին քառորդին, 1828ին, Նրեան և իմիսծին ուսական տիրապետութեան ներքեւ մտան: Նոր հովանաւոր տէրութեան բարեհաճ ուշադրութիւնը դէպի հայեր և աւելի նպաստաւոր պայմաններու ստեղծումը, նոր գործունէութեան հեռապատկերներ պիտի բանային իմիսծին և հայ եկեղեցիով հասկնալի հայութեան առջև: Եթէ հայերը չունեցան ուսն կառավարութենէն իրենց խոստացուած ինքնուրոյն իշխանութիւնը, ռուսացան դէթ զարգանալու աւելի նպաստաւոր պայմաններ:

Մտաւորական ինչպէս նաեւ ընկերային կեանքի մէջ ինքնարբերաբար կատարուած հոլովոյթով, նոյն արդիւնները փոխադարձաբար ուրիշ արդիւններու պատճառ կը գառնան, ընդարձակելով ուսման և զարգացման ռապարեղները: Այդ բընական ընթացքին համեմատ ԺԹ. դարը հայուն եկեղեցային ու մտաւոր կեանքին մէջ զգալի արդիւններ տուաւ: Բազմապատկուեցան վարժարանները, բազմացաւ թիւը եւրոպական բարձրագոյն համալսարաններու մէջ իրենց ուսումը առած երիտասարդներու, և հայ կեանքը, դէպի բարձրագոյն քաղաքակրթութիւն արեգդիմող ճամբուն վրայ կանգնեց իր կրթարանները և հանրային հաստատութիւնները:

Ու հոս անգամ մը եւս պէտք է կրկնել թէ քաղաքակրթութեան և յառաջդիմութեան

թեան այն մեծ շարժումը, որ բովանդակ հայութեան վրայ տեսնուեցաւ, արդիւնք է մեծաւ մասամբ հայ եկեղեցիին և անոր սկզբնաւորած գործունէութեան և ազդեցութեան:

Ըսինք թէ ԺԹ. դարը էջմիածինն ու Երեւանը կ'ազատագրէր պարսիկ լուծէն և կը գնէր առասկան հովանաւորութեան ներքեւ: Այդ շրջանը պիտի ըլլար հայոց արդի պատմութեան ամէնէն պայծառ և թեզմաւոր շրջաններէն: Իրական վերածնութեան՝ քաղաքական իրաւունք խմորման՝ կրթական և ընկերային ձգտումներու ձեռնարկին և այս ամենուն պատճառն ու միանգամայն հետեանքը հանդիսացած Ժողովրդավարական միտումներու մշակման այն շարժումները, որոնցմով պահ մը միաժամանակ ողեւորուեցան հայութեան քնաշխարհիկ ու տարաշխարհիկ հատուածներն ու խաւերը հաւասարապէս:

Անշուշտ առասկան տիրապետութիւնը երաշխաւորած չէր մեր եկեղեցիի և ազգի ամբողջական ազատ ինքնուրոյնութիւնը, ընդհանրապէս Պալատէնիան կաթողիկոսական վարչութիւնն ու իրաւունքները պետութեան հետ յարաբերութեան գնելու իր ձեռին ու ողիին ներքեւ՝ շատ բան պիտի փոխէր մեր ներքին ազատութենէն, սակայն ի հեճուիտ այս իրողութեան, առասկան տիրապետութիւնը կողկասի մէջ համեմատութեան իսկ կարելի չէ գնել պարսկականին:

Հակառակ Ռուսոյի հայոց ըրած անկախութեան խոտառումներու գրծումին, առասկայոց մէջ, ներսէս Աշտարակեցիի կաթողիկոսացումը նորէն մարմին էր տուած ազգայնական յոյսերուն: Ի վերջոյ ԺԹ. դարը ազգայնական եւ ռամկավար սկզբունքներու մրցութեան դար է: Այս մեծ շարժման աւիթները ողողած էին ներսպան և եկած նաեւ դարձուելու այն երկիրներու խուլ պատերուն՝ որոնց հակադարձութիւն էր եղած միշտ արեւմտեւորին նայելու: Ամէն ինչ ժողովուրդի համար, դաստաբարգային առանձնաշնորհաւորութիւնը պէտք էր ոչնչանալին, որպէսզի ստեղծուէր ազատ և զիտակեց հանրութիւն, հաստատ իրաւունքներու, և միակ բարբարա ազգակը այդ իրականացման, լուսաւորութիւն: Աւ Հայ եկեղեցին իբրեւ Մայր որդեգրում իր օջիշ

մէջ պիտի գգուէր ազգին կրթութեան և լուսաւորութեան զգացումը: Ներսիսեան վարժարանը, Գեորգեան նմարանը, այդ մտածումէն ժարմին պիտի առնէին: Նոյն իսկ Լազարեան նմարանը այդ մեծ տոմարի փափաքներուն և ջանքերուն պտուղ ըլլալով հանդերձ՝ չի գաղբրը ըլլալով ծնի շունչէն տաքցած ազգային ձեռնարկ, երբ Կոնշ փորձենք մանաւանդ Արզութեան եղիկողոյսի կատարած գերը այդ մեծ ձեռնարկի ծրագրումին և զոյաւարման մէջ:

Ինչ որ ալ ըսեն ազատամէտ գրիչները, պղտիկցիւն փորձելու եկեղեցւոյ գերը նոյնիսկ ժողովրդավար այս գարուն, Լու-

Գեորգեան նմարանը

սաւորի Աթուր իբրեւ խորհրդանշան մը, որուն մէջ՝ բովանդակ հայութիւնը ձգտած է տեսնել միշտ իր մտքի, հոգիի և ազգային ինքնութեան հանդիսաւորագոյն արտայայտութիւնը, գրգիլը եղած է մեր մտքին և ձոյլ պահպանակ ու աւանդաբանը անոր արդիւնքներուն:

Էջմիածնայ գործէթին տակ և զոյգ նաւ մարաններէն շրջանաւարտ եղողներն էին որ յետոյ պիտի ըլլային ազգային սրբազան զգայարանքին մշակները, Արտիմանէն նազարեան և մինչև այսօրուան մեր օրերու գործիչները, մինչև այսօրուան մեր երկու մեծ և սրբազան Աթոռներու Հայր

բապեանները Անոնք էին որ մեր մամուլը գրին իրեն իսկական հուներն, հաստատ հմտութեան և հայրենասիրութեան, ժողովրդավար սկզբունքներու, ինչպէս նաեւ յառաջանայեաց զազափարներու բոլորափոյթ աշխատանքով մը մեր նոր հոգեբանութիւնը կերտեցին։

Արիւնեւայտ դատաքնութիւն, բանասիրական դպրոց, պատմական ուսումնարան մէջ վերանորոգ մեթոտներ, Արարտես թերթը, հոգեբար սպասարկուներու երամբ, գրքչի, խօսքի, մտքի և գործի մարդեր, բոլորը էջմիածնի նուիրական միջնորդէն պոսթկացին՝ զանգուածներուն մինչեւ հոգեյապաւրդ ողողելու չափ լոյսով, Զերբուսութեամբ և հաւատքով, ժիւ, դարուն՝ Հայութիւնը ուրիշ կեցրին մը չունի այս վերադարձնումի գերը այնքան շքեղութեամբ իրագործող։

Մշակոյթը պիտի ժողովրդականանար, այդ կը պահանջէր դարու ոգին։ Ժողովուրդը իբր արգասիք հողի, միջավայրի, պատմական անցեալի և ցեղային որոնմանայտնութիւններու, մշակոյթի ալ այլեւ պիտի դադրէր վերացական ըլլալէ և պիտի դառնար ժողովրդային։ Էջմիածինը իբր և Աթուռը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, այն Հաստաութիւնը եղաւ՝ որ պիտի ունէր ժողովրդային մէջ պահեց և հովանաւորեց հայ ազգային ինքնութեան զազափարը, ընկող ինչ որ հարկաւոր է և հնարաւոր որպէսզի չհորդուի ազգին հոգեւոր և ապագային հաժար անշարժ անհասկանալի ազգային մեր մէջ ժողովուրդը ինքն է եկեղեցին։

Ուրիշ կարեւոր պարագայ մը հայուն շուտ ենթարկուող բնաւորութիւնն է, անինքնուրոյն և փոքր ժողովուրդներու ճակատագրի, որոնք ստիպուած են միշտ սովորել, աշակերտել, առաջնորդուիլ, չը կրնալով սեփական հուն սեղծել քաղաքակրթութեան դաշտին մէջ։ Եկեղեցին իբրեւ մեր ցեղային բնութեայեցած իտէալներու և ձգտումներու աւանդաբանը, պիտի գիտակալէ այդ ազգեցութիւնները, մեղմելով զանոնք իրենց օտարորէն բնաւորութիւն մէջ և ներծնելով զանոնք այն ազիւրով որ մեր/ազգին քննեցողութիւնով միայն Վասն գիւմրի Եկեղեցին մեր աճեցնէ հոգեբանական է, մեր ցեղային ինքնութիւնը։ Այն վայրկեանին որ քանդուի, եղծուի այդ ձեռք, հո-

գեբանական հետեականութեամբ մը՝ այդ բնագոյն իր սնունդը պիտի փնտռէ զինք ձեւաւորող հողի տնտեսական կերպարանքներուն ներքեւ, ու պիտի այլասերի։

Մենք օտարացած ենք մեր ազգային արժէքներէն, ինչպէս մեր այլապաշտուածութեամբ, այնպէս ալ մեր այլակեցրոն ձեռք-տեսներով, երբ մեզի պակասած է մեր եկեղեցւոյ սեռն ու սերունդին, սուրբ ոգին ու նա թէ ինչ ըրած է և տակաւին պարտի ընդ էջմիածինը։ Հայուն բարոյական հւստաւորութիւնը ուժեղուն մէջ առաջին գիծին վրայ կը կանգնի — պէտք է ընդունիլ — Հայ Եկեղեցին։

Մշակոյթը աճէն բանէ առաջ և վեր՝ հոգեկան շինքն է ժողովուրդներուն, որ բարձրորէն իմաստաւոր է իր հոգեւոր և բարոյական նշանակութեամբ մանաւանդ։ Դիտելի է և արժանի նկատողութեան որ մեր մէջ քաղաքական կեանքի գրութիւնը իր ամէնէն յաջող և ամէնէն նուազ օրերուն՝ միշտ անբաժան մնաց կրօնական իշխանութիւնէն։ Հայրապետական Աթուռը կը փոխադրուէր հոն՝ ուր կը կազմուէր պետական ոտանքը։ Այս երեւոյթը բաւական չէ բացատրել միայն վարչական շարժառիթներով, այլ այն զազափարական ոգին մէջ որ մեր զգացողութեան մարտնչել է դարձած այլեւս, մեր երկու հեանքերը՝ կրօնական և քաղաքական, թիզանկող և համաձուլուելով իրարու այնպիսի հիւստաւորութիւն մը, որ վերացումներու մէջ միայն կարելի պիտի ըլլար զանոնք բաժնել իրարմէ։ Հայ Եկեղեցին հայուն իտեալը, ոգին և մշակոյթն է միանգամայն։

Հիմա սակայն, որ նոր հորիզոնի մը վրայ բացուած է վարագոյրը, երբ հայութեան ինքնութեան պահպանումին հոգն ու գործը բուն տիրոջ, ազգային կառավարութեան է յանձնուած, տարակոյս չկայ թէ ազգային եկեղեցին մեկուսացած է այլեւս ազգային վերակացութեան իր դարաւոր հարկաբերել պաշտօնէն, քաղաքական գործօն մ'ըլլալէ։

Սակայն Հայ Եկեղեցին կայ և պիտի մնայ։ անկապ պէտք է կարունակէ իր գոյութիւնը, այսուհետ և շատարեւել համար իր բուն պաշտօնը, կրօնական առաքելութեան՝ հոգեւոր դաստիարակութեան իր գործը այն ժողովուրդին մէջ, որ իրենք և

դած է միշտ, և որուն պիտի ըլլայ ինքը շարունակ, Վասնզի, քրիստոնէութեան այն ձևը, որուն մէջ հայութիւնը կրցած է պահել իր ցեղային դրոշմը և բարացուցական ինքնատպութիւնը Հայ Եկեղեցին է գերազանցապէս:

. Հայաստանի արդի կառավարութիւնը, որ հայրենի վերաշինութեան եւ ժողովրդի ընկերային մակարդակի բարձրացման եւ բարգաւաճման գործին մէջ այնքան փոյթ է բարձր գիտակցութիւն ցոյց տուաւ, չէր կրնար անտեսել Հայ Եկեղեցին, ու մանաւնդ այս վերջի մեծ պատերազմէն վերջ, բովանդակ խորհրդային վարակարգը ըմբռնել կը թուէր ժողովուրդի մը կեանքին սկզբունքը և իր ուժին մեծութեան զաղտնիքը նկատականը չէ և չի կրնար ըլլալ, եւ իրմէն ժամանակաւորապէս հերքուած այս մեծ ճշմարտութիւնը վերստին ընդունելու ճամբուն մէջ է:

Մեր խորին համոզումն է թէ, Հայ Հայրենիքի վերականգնումը չի կրնար ամբողջական ըլլալ, եթէ իրեն հետ չբերէ նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ վերականգնումը: Անկուրուստ կարենալ պահելու համար հայ ազգին ցեղային ինքնութիւնը, ինչ որ խորհրդային Հանրապետութեան մտասեւեռաւ ձգտումներէն մին է, անհրաժեշտութիւն մըն է Հայ Եկեղեցիի պահպանութիւնը:

Հայ Եկեղեցւոյ սկզբունքային այս ընդունելութենէն վերջ, ապահով ենք որ ան պիտի չուշանայ վերագտնել իր դարաւոր խորհուրդին ամբողջ շքեղութիւնը, դառնալու համար Հայոց Հայրենիքին ոչ միայն հրայքը, պատմական անոր կերպարանքին բիրիւղացումը, այլ և պիտի անդրադարձէ համազգային համաքրիստոնեայ հոգեղէն իրականութեան նոր խաղճները, նոր բիւրեղացումները:

ՆԵՂԵՆԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԷԶՄԻԱՄԵՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ (1441-1941)

ՄԱՅՐ ԱՌՈՒՌՈՅ ՓՈՆԱԿՐՈՒԹԵԱՆ
500 ԱՄԵԱՆ ԵՐԱՆԵԱՆԻՆ ԱՌՈՒՐՈՎ

Կրօնքը իր ծագման մէջ չէ եղած միայն մարգոց հողինբրուն հետ կապ ունեցող եւրոյթ մը: Վաղեմի մարդկութեան մտքին մէջ ընկերային և քաղաքական կեանքի ամբողջութիւնն էր անիկա, ու Մովսէսէն սկսեալ բոլոր լուսաւորներն ու ժողովուրդները կրօնքը ըմբռնած են իր այդ իմաստով: Գրիստոնէութիւնը որքան ալ բիրեղացուցած ըլլայ այդ ըմբռնումը և զայն կեդրոնացուցած հոգեւոր կեանքի գործունէութեան շուրջ, հայ ժողովուրդին համար ան պիտի դառնար հոգեւորին հետ ընկերային կեանքի ամբողջութիւն մը, և կրօնքին պաշտօնեաները՝ ընկերային ու քաղաքական գործիչներ: Հոգեւոր կամ կրօնական պետը միշտ կ'ընկերակցէ քաղաքական պետին, պահելու համար իր իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը ժողովուրդին վրայ. և փոխադարձաբար: Այս պայմաններու տակ հոգեւորական դասը ստիպուած էր վերցնելու քաղաքական գործունէութեան բաժին մը մեր ազգային կեանքէն ներս, և այդ՝ յոգուտ ժողովուրդին: Եղան շրջաններ մեր պատմութեան մէջ երբ Եկեղեցին դարձաւ աւելի ազդեցիկ քան աշխարհիկ իշխանութիւնը, և սակայն չունեցաւ ուժէ միտում հաստատելու կղերապետական դրօշմը մը: Որուն օրինակը կուտար Հռոմէական Եկեղեցին: Ընդհակառակն, հայոց բոլոր վանաքերու ու եկեղեցիներու հոգեւոր և ըստացութիւնները եղած են պարզապէս իբր հասոյթի աղբիւրներ, զպրոցներ պահելու, աղքատներ հոգալու, ներքին կարօտութիւններ դարմանելու և պահելու Եկեղեցւոյ գիրքը ի նպաստ հայ ժողովուրդի և անոր պետականութեան: Հաւատարիմ իր դերին՝ Ռուբինեանց իշխանութեան անկումէն ետք մանաւանդ, Եկեղեցին դարբերով իր ծոցին մէջ պահեց ու սնոյց հայ ազգային